

Нурулло ТУРСУНОВ,

Термиз Давлат университети докторанти, т.ф.н., доцент

THE ROLE OF SHEEP IN THE DEVELOPMENT OF CATTLE BREEDING IN THE SURKHAN OASIS

Abstract

This article deals with Lithuanians who are rich in various fodder, located in the mountainous and foothill areas of the Surkhan oasis, where there are ample opportunities for animal husbandry. There are a lot of historical literature and sources, where we are talking about the emergence of breeding and its types and the development of animal husbandry in the oasis, about providing this industry with labor, which plays an important role. It is also said that the development of sheep breeding, breeding tribal sheep, providing the population with livestock products, meeting the demand for agricultural products that, on the basis of handicraft, contribute to the development of processing livestock products. The article pays special attention to the scientific analysis of sheep breeding in economic life, its role in the life of the population, based on local conditions, great importance is attached to their cultivation, the creation of favorable conditions for obtaining breeding cattle and sheep. It should be noted that livestock products play an important role in the daily life of the population of the Surkhan oasis. Preparation, production, processing has its own ancient history, about which the population of the oasis has accumulated a great historical experience. Despite the simplicity, the preparation of products and their processing in the article highlights the issues of assimilation by the human body of food, taking into account the climate, preservation of health, accumulation of forces by the body, which are separately highlighted in the work. The author of the article widely covers the development of sheep breeding in the Surkhan valley, at the end of XIX century and the beginning of the XX century. In his article, a special place is given to the role and place of osseous farming in the economic activity of rape. The author in his article dwelled on favorable natural conditions, pastures available in the studied regions. Also in the article is well illuminated totems and cults, connected sheep.

Key words: *oasis, terrain, pasture, steppe, mountains river, people, rape, shepherd, live stock, sheep, economy, see sons, material culture.*

РОЛЬ ОВЦЕВОДСТВА В РАЗВИТИЕ СКОТОВОДЧЕСКОГО ХОЗЯЙСТВА В СУРХАНСКОМ ОАЗИСЕ

Аннотация

В данной статье говорится о богатых различными кормами литовках, расположенных в горных и предгорных территориях Сурханского оазиса, где имеются широкие возможности для занятия скотоводством. Приводятся множество исторических литератур и источников, где речь идёт о возникновении племенноводства и его видах и развитие скотоводства в оазисе, об обеспечении этой отрасли рабочей силой, играющей важную роль. Также говорится о том, что развитие овцеводства, выращивание племенных овец, обеспечение населения животноводческой продукцией, удовлетворение потребности в сельскохозяйственных продуктах, которые на основе ремесленничества способствуют развитию переработки скотоводческой продукции. В статье особое внимание уделяется научному анализу овцеводства в хозяйственной жизни, его роли в жизни населения, исходя из местных условий придаётся большое значение их выращиванию, созданию благоприятных условий для получения племенной породы крупнорогатого скота и овец. Надо отметить, что продукты животноводства играют важную роль в повседневной жизни населения Сурханского оазиса. Подготовка, производство, переработка имеет свою древнюю историю, о котором население оазиса накопил большой исторический опыт. Несмотря на простоту, подготовки продукции и их переработки в статье освещены вопросы усвоения организмом человека продуктов питания, с учётом климата, сохранения здоровья, накоплению сил организмом, которые отдельно освещены в работе. Автор статьи широко освещает развитие овцеводства в долине Сурхан, в конце XIX века и начале XX века. В статье особое место овцеводства в хозяйственной деятельности населения. Автор в данной статье остановился о благоприятных природных условиях, пастбищах, имеющихся в изучаемом регионе. Также в статье хорошо освещена тотемы и культы, связанные овцам.

Ключевые слова: *оазис, местность, пастбище, степь, горы, река, народ, населения, пастух, животноводства, овец, хозяйства, времена года, материальная культура.*

СУРХОН ВОҲАСИДА ЧОРВАЧИЛИК ХЎЖАЛИГИНИНГ РИВОЖЛАНИШИДА ҚЎЙЧИЛИКНИНГ ЎРНИ

Аннотация

Ушбу мақолада Сурхон воҳасида чорвачилик билан шугулланиш учун кенг яйловлар, турли озуқага бой тоғ ва тоғолди ҳудудларнинг борлиги тўғрисидаги кенг имкониятлар очиб берилган. Воҳада чорвачилик ривожини, насл ва турларнинг пайдо бўлиши ҳақида қўлаб тарихий адабиётлар, манбалар маълумот беради, чорвачилик дехқончилик ривожини, уни ишчи кучи билан таъминлашда энг муҳим вазифани ўтагани таъкидланади. Айниқса, қўйчиликнинг ривожланиши, наслдор қўй зотларини етиштириш тўғрисида аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига талаб-эҳтиёжларини таъминлаш, чорва маҳсулотларини ҳунармандчилик асосида қайта ишлашни тараққий эттиришига имконият яратди. Воҳада қўйчиликнинг хўжалик ҳаётидаги ўрни, уларни қўпайтириш, насл олиш билан боғлиқ ҳолатлар муҳим аҳамиятга эга, шароитидан келиб чиққан ҳолда мазкур соҳага эътибор берилганлиги илмий таҳлил этилган. Шунингдек, Сурхон воҳаси аҳолисининг кундалик турмушида чорвачилик маҳсулотларининг ўрни катта эди. Чорвачилик маҳсулотларини тайёрлаш, қайта ишлаш, озиқ-овқат маҳсулоти сифатида фойдаланиш қадимий тарихга эга, воҳа аҳолиси ушбу соҳада катта тажриба тўплаган. Чорвачилик маҳсулотларини тайёрлашда қайта ишлаш технологияси оддий, соддалигига қарамай, аҳоли иқлим, минтақа ҳолатига, маҳсулотнинг одам организмига ҳазм бўлиши, соғлиқни сақлаш, танага куч-қувват беришига алоҳида эътибор қаратилганлиги ёритиб берилган. Мақолада Сурхон воҳаси аҳолисининг хўжалик фаолиятида чорвачиликнинг ривожланишида қўйчиликнинг ўрни ҳақида фикр юритилади. Воҳада табиий шароитнинг қулайлиги, кенг яйловларнинг мавжудлиги ва халқимизнинг қўй култи билан боғлиқ эътиқод ва қарашлари баён этилган.

Калит сўзлар: воҳа, ҳудуд, яйлов, дашт, тоғ, дарё, халқ, аҳоли, чўпон, чорвачилик, қўй, хўжалик, фасл, моддий маданият.

Сурхон воҳаси аҳолиси хўжалик фаолиятининг муҳим тармоқларидан бири – бу чорвачилик эди. Аҳолининг турмушида чорвачиликнинг ўз ўрни бўлган. Истеъмол учун керак бўлган гўшт, сут, тухум, ёғ каби маҳсулотлар шу чорвачилик соҳаси орқали етказиб турилган. Дехқончиликка ўхшаш чорвачилик ҳам бу ҳудудда қадимдан мавжуд бўлган. Табиий шароитнинг муҳимлиги, қулайлиги, кенг яйловларнинг мавжудлиги чорвачилик ривожига кенг имкониятларни юзага келтирган.

Ўрганилаётган даврда, яъни XIX асрнинг охири XX асрнинг бошларида воҳа аҳолисини 2 гуруҳга: ўтроқлашган ва ярим ўтроқ аҳолига бўлиш мумкин. Тарихий маълумотларнинг гувоҳлик беришича, ўрганилаётган даврда Бухоро амирлигида 1,7 миллион йирик шохли ҳайвонлар, 10 миллиондан ошиқ қўйлар, тоғли ҳудудларда 6,5 миллионга яқин эчкилар бўлган [1].

Шунингдек, ўша даврда Сурхон воҳасида чорва моллари XX аср бошларида Денов беклигида 5 минг туя, 80 минг от, 100 минг бош қорамол, 400 минг қўй, Шеробод беклигида 3 минг туя, 40 минг от, 70 минг бош қорамол, 100 минг қўй, Бойсун беклигида 1 минг туя, 25 минг от, 30 минг бош қорамол, 80 минг қўй шундан 66 % ни майда моллар, 20,1% ни йирик шохли моллар, қоракўл қўйлар эса бутун молларнинг 20,5% ни ташкил қилган [2].

Сурхон воҳасининг табиий-географик ва иқлим шароити аҳолининг хўжалик фаолияти ва турмуш тарзи шаклланишида муҳим омил бўлиб келган. XX аср бошларида ўз замонида анъанавий мазкур шароитга мослашган уч хил хўжалик мавжуд бўлган: воҳаларда яшовчи ўтроқ дехқончилик хўжалиги, дашт ва ярим даштларда қисман кўчиб юрган аҳолининг чорва хўжалиги, воҳаларга яқин ва дарё қуйи оқимида жойлашган чорва-деҳқончилик хўжалиги. Хўжалик-маданий типларнинг чегараси этник ҳудудга тўғри келмайди. Аммо

тарихий жиҳатдан этник маданий бирлик узоқ давр ичида хўжаликка мос равишда шаклланиб келган[3].

Ҳудуд чорвачилик хўжалигини 4 та турга: яйловли, кўчманчи, ҳайдаладиган, доимий-ҳайдаладиган-яйловли [4] хўжаликларга бўлиш мумкин.

Чорвачилик асосан, бепоеън дашт-яйлов ерларда: Ғузур-Бойсун чўлларида, Шеробод-Қизирик даштликларида, Боботот этакларида асосан ярим ўтроқ ўзбек аҳолиси бўлган қўнғирот, дўрмон, юз, жалойир, қарлук, турк ва бошқа уруғ-қабилалар ўртасида кенг ривожланган. Сурхон воҳасининг деярли барча дашт-чўл қисми ярим ўтроқ аҳоли измида бўлиб, уларнинг чорваси учун яйлов вазифасини ўтаган [5.]. Воҳа аҳолиси қўйнинг икки турини қўпайтиришган ва боқишган. Булар қоракўл ва думбали қўйлар[6]. Қоракўл қўйларини Работак араблари Таллашқон, Қизирик даштликларида асосан териси ва жуни учун боқишган[7]. Араб бойлари 5-6 сурувгача қўй-эчкиларга эга бўлишган ва ҳар сурувда 500-600 дан қўй бўлган. Қўйлар сурувини отар дейишади. Қўйларни отарларга бўлиб бокқанлар. Ҳар бир отарда 800-1500 гача қўйлар мавжуд бўлган[8].

Думбали қўйларнинг эса қозоқи, жайдари (қозоқи ва ҳисори қўй чатишмаси), ислиқи, ҳисори каби зотлари мавжуд. Бу қўйлар гўшти, ёғи бўлиши билан бошқа қўйлардан фарқ қилган. Жайдари ва қозоқи қўйларни Фарғона водийси, Тошкент воҳаси, Жиззах вилояти, юқори Зарафшон водийси, юқори Қашқадарё воҳаси (Китоб, Шаҳрисабз, Яққабоб, бекликларида) чўл ва тоғолди ҳудудида яшовчи ўзбекларнинг турк, қурама, жуз, қирқ, минг, қипчоқ, қангли каби қавмларига мансуб аҳоли ҳам парвариш қилишган.

Ҳисор қўйларини Шарқий Бухоронинг Денов ва Бойсун бекликларида яшовчи қарлук, турк, лақай, қўнғирот, жалоир, барлос каби ўзбек қавмлари сақлашган. Чунки бу қўй зоти иқлимга мослашган бўлиб, Ҳисори қўйлар каби жайдари қўйлар ҳам

гўштдор ҳисобланган[9]. Шуниси қизиқки, Сурхон воҳасида бу қўй зотларининг барчаси ҳам боқилади.

Яйловларда воҳа иқлим шароитига мослашган қўй турлари боқилган. Масалан, воҳанинг Бойсун ва Кўхитанг тоғлари ҳудудларида асосан энг кўп ёғ ва гўшт қиладиган ҳисори қорақўйлар боқилиб, ёз ойларида тоғ зоналарига ҳайдалган. Бу қўйларнинг, яъни ҳисори қўйларнинг юнги дагал, қирик, йўгон бўлади. Думбаси лагансимон, тўши қирра, бели ва бўйни узун, боши катта ва тумшуги чўзинчоқ бўлади. Шохи йўқ. Ранги қора, кўк, кулранг ёки қандай бўлишидан қатъий назар, ушбу белгилари билан ажралиб турган[10].

Бойсун беклигининг чўл зоналарида ва Шеробод беклиги ҳудудларида қўйларнинг бошқа турлари ҳам боқилган бўлиб, бу қўйлар: ислики қорақўй (ҳисори қорақўйларга қараганда кичикроқ, жуни майинроқ бўлган, козоки қўй ҳам деб аталган), галжаки (Афғонистон ҳудудидан ўтган), чибаланг (араби, қорақўл), кўргўза (козоки ва чибалангдан урчиган) ва сартипаранг (Сартибой томонидан яратилган). Қўйлар тана ва думба тузилишига қараб ҳам турлича номланган. Масалан, капкирт думба, ойна думба, шалпи думба, қўйларга бу ном думба тузилишига қараб берилган номлардир. Агар капкирт думба тури яхшироқ боқилса, думбасининг оғирлиги 30-35 кг.гача етган[11].

Амударёнинг оқ деб аталган адирларида Окгарди деб номланган туркман қўйлари ҳам боқилган. Бу қўйларнинг Сурхон-Шеробод воҳасига келиши XIX асрнинг 60 йилларидан Шеробод беклигининг Амударё қирғоқларига туркманларнинг келиб жойлаша бошлаган даврига тўғри келади. Бухороликлар камбағал ва нон излаб келган бу туркманларни “Нон талап” деб аташган[12].

Бугунги кунда Ҳисор тоғ тизмасининг Кўхитанг тоғ ва тоғолди адирликлари Бойсун тоғи ҳудудларида Ҳисори қўй зоти сақланиб қолинган. Айниқса, Бойсун туманининг Бойсун жамоа хўжалигида ҳисори қўйини кўпайтириш учун кўп йиллик тажрибаларини йиғиб, йилига бир марта насл олишга, яъни ҳисори қўйнинг наслини сақлаб қолишга, наслнинг бузилиб кетмаслигига интилишди.

Воҳа чорвачилигининг қўйчилик соҳасида тўл олиш масъулятли давр ҳисобланган. Бунда чўпонларимиз қўйларни қисқа вақтда урчиғиш учун кўчқорларни сурувга қўшишган. Шунингдек, кўчқорни ҳар йили бошқа- бошқа отарлардан наслини яхшилаш учун олиб келинган ва куз ойининг бошланишида танлаб олинган зотдор кўчқор 1 октябрдан то 10 октябргача совлиқларга қўйилиб, тўл олиш март ойига мўлжалланган. Дашт зоналарида эса кўчқорлар август ойида қўйилиб ва декабр, январ ойларида тўл олишган. Қўчқор сурувнинг ичида бўлса, белига кўяк (кигиз, латта ёки чармдан бўлган махсус халта кўчқорнинг совлик билан бевақт қўшилишига имкон бермайдиган восита) тақиб қўйилган. Тўл олиб бўлгач, эркак

қўзилар орасидан кўчқорга қолдириладиганларини танлаб олишган[13].

Қўй туғиб қўзисини ўстиришга қолдирилса қўзили қўй, тери учун сўйилса сувой ёки бўйдоқ қўй дейилган [14].

Ота-бобаларимиз қўй-қўзиларни ёшига қараб: янги туғилганини барра, қўзи, эчкини эса улоқ, сутдан чиққан қўзини ширбоз, 4-5 ойлиги-“сараёқ қўзи”, ундан каттароғи-“чаба қўзи”, улоқни эса туга, 6-ойлик улоқ-тувча, эркак улоқ такача. Чўпонлар қўйларининг бир йиллигини – қўзи дейишган. Така – бир ёшли эркак эчки. Жилпин, жалпиллоқ – ургочи эчки. Тўхли – икки яшар қўй, уч яшари – шишак, тўрт яшари – чори, беш яшари – панжи, олтига чиққани – манги, етти йиллигини – чанг деб атаганлар[15]. Чибич эчки – туққан эчки. Пичилган такани - “сарка” дейишган[16].

Совлиқлар ичида бир ёшда бўлиб, туққан ургочи қўйни **түсоқ** деб аташган. Ундан кейинги ёшдаги барчаси **совлиқ** деб аталган. Туққан қўй, икки вақтда эмизилган. Биринчиси Чошгойи- мол азондан боқилиб, чошгоҳда олиб келинган. Иккинчиси шомлатиб келиш, бунда ҳам қўй соғилган, қўзилар эмизилган.

Қўй-эчкини соғиш учун қўзиларни ажратиш керак бўлган. Бунинг учун **қўра**-(камиш, арча, заранг дарахтидан тўқиб тайёрланган, қўзиларни ичига солиб қўядиган айланма тўсиқ. Қиш фаслида кишлаш учун тўсиқнинг ички қисмида лойдан деворлар ясалган).

Тўла-ердан қазилган, усти чим билан ёпилган қўзи-улоқни олиш учун оғзи бўлган, нафас олиш учун тешик қўйилган хона. Унинг ичига қўзи-улоқни совуқ-иссиқдан сақлаш учун гўнг солишган. Бундай хоналар бир нечта бўлган.

Кўган-эчкининг қилидан (юнги) тайёрланган ип бўлиб, эшилиб тайёрланган аркон ҳар 20-30 см жойда қўзини боғлаш учун бурчак – кўганбов қилинади. Ҳар бир сурувда 2-3 кўган бўлади. Ҳар бир кўтонда 25-30 кўгантов бўлади ва кўзичоқлар шунга боғланади.

Кўтон-жануб томони қуёш тушиши учун қолдирилган, шимол томони ёпиқ ва ярим ёпиқ шаклда қурилган қўй суруви учун махсус жой. Қишда сурувлар махсус жойлар - “кўтон” ларда сақланган. Бу сурувни совуқ шамол, қор ва ёмғирдан ҳимоя қилган. Кўтоннинг ёнида ўтов ва пахсадан қилинган хона - “**қўшхона**” ҳамда нон ва овқат пиширадиган алоҳида хона-“**мардхона**” ҳисобланган [17].

Қўй жунидан айрим хўжалиқларда кигиз, палос, гилам, қоп ва хуржун ишлаб чиқарилган ва қисман савдо қилинган[18]. Қўй терисидан пўстин ва телпак, тўшама, меш, саноч ва уй-рўзгор буюмлари ясалган[19].

Чўпон ҳар доим ўзи билан пичоқ, таёқ, игна, ип, бигиз, жуводдиз, чакмоқтош олиб юрган. Шу анжомларни солиб юрадиган идиш чармдан тикилган. Унинг узунлиги ярим метр бўлиб, чўпон ёнига тақиб юрган. У “гудар” ёки “гидар” деб аталган. Чўпон яйловда чойдуш (қумгон), коса, қошиқ, пичоқ, пиёла олиб юрган. Шу идишларни

солиб юрадиган махсус халта чармдан тикилган ва уни “таркич” деб аташган [20]. **Чанок**-эчки терисидан тикилган, чўпоннинг нон солиб юрадиган халтаси[21].

Чўпон баҳорда кўйлар кўзилагандан, эчкилар улоқлагандан кейин сурувни қишни кўтонлардан тогли ва тоголди адирлардаги яйловларга ҳайдаб чиққанлар. Эрта баҳорда яйловларга чўпонлар ўтор холда (оила абзоларисиз) енгил кўч-кўронлари (кўшхона) билан **чўлик**, **чакарлар** (ёрдамчи чўпонлар) ҳамроҳлигида чиқишган. Халкимиз орасида тарқалган афсонага кўра кўй жаннатдан келтирилган, деб ҳикоя қилинади. Ҳозиргача чўпонлар ўз рисоласи ва пирига эга. Уларнинг пири Чўпонога ҳисобланган. Аммо, ўша ҳурмат—эътибор ниҳоятда оғир, машаққатли меҳнат эвазига эришилган. Бу ҳақида: “Дехкон ёққанда (ёмгир қор) тинади, чўпон эса ўлганда (қариганда) тинади” деган халқи нақли мавжуд.

Кўйни яйловда боқиш учун яйловнинг ер фаунасига қараб, ҳудуд танланган. Воҳада яйловларни табиий шароити ва фойдаланиш жиҳатига кўра:

1. Тоғ бағри ва чўл яйловлари, яъни пастки тоголди ва чўл зонаси районларидаги кузги-қишқи-баҳорги яйловлар;

2. Ўрта тоғ районларидаги баҳорги-ёзги яйловлар;

3. Юқори тоғ районларидаги ёзги яйловлар[22].

Фольклоршунос олим Б.Саримсоқовнинг ёзишича, ўзбеклар ўз меҳнат фаолиятида икки хил йил тақвимларидан фойдаланганлар. Бу тақвимлар кишиларнинг чорвачилик ҳамда деҳқончилик фаолиятининг амалга кириши ва турланиши билан бошқарилган. Демак ўзбекларда икки хил йил ҳисоби бўлиб, улар қуйидагича белгиланган: деҳқон йили 22 мартдан, чўпон йили эса 16 мартдан бошланган[23].

Дарҳақиқат, 22 мартдан кейин Ўрта Осиё шароитида ер илиб, ўсимликларга амал қиради. Чўпон йилининг 16 мартдан бошланиши ҳам ерга амал кириши ва ўт-ўланларнинг ўсиб чиқа бошланиши билан боғлиқ. Ана шу кундан бошлаб, чорвадорлар ёзги яйловларга кўчиш ишларини бошлаб юборишган[24].

Йилнинг тўрт фаслига мослаб, яйловда кўйлар боқилган. Отар ёзда тоғ яйловларида боқилган бўлса, қишда бу яйловлардан фойдаланиб бўлмаган. Чунки яйлов қалин қор қатлами билан қопланган ва ҳаво совуқ бўлган. Баҳорда тоғ этакларидаги яйловлар эрта кўкламда ўсиб чиқадиган ўсимликлар билан қопланган. Бу ўсимликлар молни тўқ тутган. Шу сабабдан кўй ва эчкиларни баҳорда тоғ этакларидаги яйловларда боқишни маъқул кўришган. Бундай яйловларда боқилган кўй, эчкилар тез семирган. Кейинчалик, бу яйловларда янтоқ ва қизилмиа ўсган. Шунга кўра бу яйловлардан куз ва киш фаслларида ҳам фойдаланиш мумкин бўлган [25].

Ёз фасли охирида кўзилар оналаридан ажратилган. Кузда кўй боқишнинг аҳамияти жуда

катта бўлган. Кўйларнинг қишдан омон-эсон чиқиши, уларнинг куз пайтидаги аҳолига (соғлиги ва семизлик даражаси боғлиқ) бўлган. Қишдан соғлом ва семиз чиққан кўйлар, баҳорда барвақт ва бақувват кўзи туққан. Шўра ва шувоклар ўсган яйловларда отларни боқиш энг мақбул иш ҳисобланган. Кузги яйловларда энг кўп тарқалган ўтлар сета, пашмакшўр, донашўр, шувок, янтоқ, шўра, қизилча деб аталган. Кузга бориб яйловлардаги ўсимликларнинг ҳаммаси ўсишдан тўхтайти ва уруглари пишиб етилади. Кўйлар уларни иштаҳа билан еган ва тўйимли бўлган [26].

Тоғ яйловларидаги сой, дарё ва булоқларнинг суви чучук бўлади. Шу сабабли бундай яйловларда боқиладиган кўйларга туз бериб туришга тўғри келган. Туз берилмаганда кўйларнинг иштаҳаси пасайиб, улар озиб кетган ва тупроқ ялайдиган бўлади. Шунинг учун тоғ яйловларидаги кўйларга истаганча туз едиришган. Туз кўйлар дам оладиган жойдаги қозикларга осиб кўйилган охурларга солинган [27].

Чўпон таёғи муқаддас ҳисобланган. Чўпон таёғи одатда пишиб бўлган “четан”, “қиргай” ёки “қизил тут” дарахтидан қилинади. Чўпон таёғи муқаддас ҳисобланганлиги боис чўпон бўлувчи шахс унга эга бўлиш ниятида қурбонлик қилиб, бирор бир ҳайвонни сўйган. Шундан кейингина чўпон таёғига эга бўлган. Чўпонлар таёқларини доимо ўзлари билан олиб юрганлар ва уни оёқ остига эмас, четроққа қўйишга ҳаракат қилганлар [28]. Шунингдек, ҳар бир одамнинг тутами ўз гавдасига мос бўлганлиги боис, чўпон тўққиз тутам узунликдаги таёққа суяниб турганида унинг учки қисми чўпоннинг иягига тегиб турар экан [29]. Халкимизда “Таёқсиз чўпон-чўпон эмас”- деган нақл бежизга тарқалмаган.

Отар яйловда ҳайдаб юрилган пайтларда, кечаси ҳам очиқ жойларда қолиб кетган. Чўпонлар ҳам ўз навбатида отар олдида ётган. Бунда, чўпонларга қўлга ўргатилган саркаси ёрдам берган. Сарка қилиш учун танланган улоқни чўпон нон ёки жўхори билан боқиб, қўлга ўргатиб олган. Чўпонга ўрганиб қолган сарка, у қаёққа борса изидан ҳеч қолмаган. Бир сарка чўпонларга олти-етти йил хизмат қилган. Кейинчалик эса унинг ўрнига янғисини тайёрлашган [30].

Табиийки чўпонлар ўз кўйларини, бошқа отар кўйлардан фарқлаш учун белги ҳам кўйганлар. Бундан ташқари, ҳар бир отар маълум бир ҳудудда боқилиб, қўниш деб аталади. Ҳар бир қўниш оралиги 8-10 км гача бўлган. Қўниш чегараси тепаликлар, сойлар орқали белгиланган. Ҳар бир қўнишнинг отар сувланадиган қудуги, сойи ёки булоғи бўлган. Шу сабабли, қўниш номлари шулардан олинган. Масалан, Узунқудуқ қўниши, Оқ-булоқ қўниши, Шўрбулоқ қўниши, Кампирсой қўниши, Шўрабулоқ қўниши, Бодихаво қўниши, Кўкабулоқ қўниши, Шўрсой қўниши ва бошқалар.

Бандихон, Шеробод-Қизирик даштлари, Музработ пасттексисликлари, Боботог, Бойсунтоғ ва Кўҳитанг этакларида чорвадорлар чорва молларини қудуқ суви билан сугоришган. Кенг чўл яйлов-

ларидан фойдаланиш ва ўша ерларда чорвачиликни ривожлантириш чорвани қай даражада сув билан таъминлаш имкониятларига боғлиқ эди. Яйловларда оқар сув, дарё бўлмаганлиги туфайли қудук қазиб, сув чиқаришга тўғри келган.

Чўпонлар хилма-хил қудуклардан фойдаланганлар. Қудукларнинг чуқурлиги 3-5 метрдан 30-35 метргача етган. Қудуклар атрофида қўйларнинг сув ичиши учун лойдан ариқча (нова) ва ховузча қилинган. Сув олдин ховузчага, кейин новага қуйилган. Қудук ёнида қазилган ховуз **обхона** деб аталган. Обхонанинг тагида **обдов** бўлиб, ундан сув охурларга оққан. Бир қудукнинг суви билан ҳар куни 500-1500 қўй сугорилган ва бу қудукдан 50-60 йил фойдаланишган. Ҳар қудукнинг суви ҳам ҳар хил, айримларининг суви шўр бўлса, айримлариники чучук бўлган. Қудукдан сув от ва туя ёрдамида тортиб олинган. Сув идиши қовга деб аталган. Чўпонлар ишлатадиган **қовга** ҳўкиз терисидан тайёрланган. Унга 15-20 литр сув кетган [31].

Ўтмишдан то ҳозирги кунгача туркий халқларда қўй муқаддас жонивор сифатида эъзозланган. Айниқса, элшунос олима Е.М.Пешчерева маълумотларида, Марказий Осиё халқларида қўйга қадимдан инсонларни балоқазолардан асровчи илоҳий жонивор деб қарашган [32].

Ўзбек хонадонларида қўчқор калла суягини ёмон кўзлардан асраш воситаси сифатида бирон-бир дарахтга осиб қўйиш одати ханузгача мавжуддир [33]. Хоразмда эса ёмон кўзлар қўйнинг шохига тегиб қайтсин, деган мақсадда хонадонларда шохдор қўчқорлар боқилган [34]. Қўйларга бошқа

жониворлар каби ҳеч қачон тумор тақишмаган. Бунинг сабаби қўйнинг ўзи инс-жинслар ва ёмон кўзларга қарши ҳимоячи ҳисобланган [35]. Шунингдек, қадимги Турон ва Эрон халқлари уруш ва галаба худосини қўчқор кўринишида тасаввур қилганлар [36].

Қорақалпоғистон Республикасининг Элликқалъа туманидаги Қўйқирилганқалъа ёнидан топилган остодондаги одам хайкалчасининг бўйнида қўй шаклидаги тақинчоқ бўлган. Қабр ва остодондаги қўй суяги ва қўй шаклидаги тақинчоқлар ҳам ўз-ўзидан маҳаллий халқларнинг қўй култига сизинганликларини кўрсатади [37]. Халқимизнинг қўй култи билан боғлиқ эътиқод, тасаввур ва қарашлари, уларнинг моддий маданиятида ҳам акс эттирилган.

Хулоса қилиб айтганда, Сурхон воҳасининг табиий жойлашиши жиҳатидан яйловларнинг қулайлиги, чорва учун турли-туман ўтлоқлар ва ўт-ўланларнинг кўп бўлиши, қўйларнинг кўпайиши ва семиришига имкон берган.

Воҳанинг Бойсунтоғ, Боботоғ, Қўхитантоғ этаклари ва Тангимуш, Бандихон, Қизирик, Музробо, Шеробод, Жарқўргон ҳудудларининг паст текисликлари қадимдан ўзининг кўм-қўк ўтларга бой яйловлари билан ном чиқарган. Сурхон воҳаси тоғ яйловларида қўйларни боқиш учун турли хил шифобахш ўсимликлар ўсанки, булар воҳада қўйчиликнинг ривожланишида асосий омил бўлган. Воҳада, қўйчиликнинг ривожланиши, наслдор қўй зотларини етиштириш туфайли аҳолининг чорвачилик маҳсулотларига бўлган талаб-эҳтиёжларини таъминланган.

АДАБИЁТЛАР

1. ЎзРМДА. 47-жамгарма, 1-рўйхат, 115-иш, 10-варак. Логофет Д.Н. Бухарское ханство под русским протекторатом России. Т.П.- СПб., 1911. С. 124.
2. Покотило Н.Н. Отчёт о поездке в пределы Центральной и Восточной Бухары в 1886 г.-Ташкент, 1888.- С.65.
3. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти.Т.: "Ўқитувчи", 2003.-Б.8.
4. Кармышева Б.Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана. // Советская этнография. 1969. №1.-С. 45.
5. Дала ёзувлари, 1999-2018 йиллар. Қизирик тумани, Бойқишлоқ, Кунчиқиш, Шеробод тумани, Хомкон, Кампиртепа, Қизилолма қишлоқлари.
6. Шаниязов К. Основные отрасли животноводства в дореволюционном Узбекистане // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. -М.: Наука, 1975.-С.189.
7. Дала ёзувлари, 2017 йил. Шеробод тумани Рабатак, Қизирик тумани, Араб, Азон қишлоқлари.
8. Дала ёзувлари, 2018 йил. Бойсун тумани, Кофирун, Гумматак қишлоқлари.
9. Бўриев О., Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий кадриятлари. Қарши. "Насаф", 2005. Б.41.
10. Дала ёзувлари, 2018 йил. Шеробод тумани, Бойбулоқ, Вандоб, Хитой қишлоқлари, Жарқўргон тумани, Боболочин, Исмоилтепа қишлоқлари, Бойсун тумани, Тўда, Сайроб, Қўнғирот, Шўроб қишлоқлари.
11. Турсунов Н.Н. Жанубий Сурхон воҳаси этнографияси. -Тошкент: "Yangi nashr", 2015.-Б.57.
12. Маев Н.А.Очерки Бухарского ханства // Материалы для статистики Туркестанского края. Вып.V-СПб, 1879.-С.155
13. Дала ёзувлари, 2018 йил. Бойсун тумани, Кентала, Шўроб қишлоқлари.
14. Бўриев О., Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий кадриятлари. Қарши. "Насаф", 2005. Б.42.
15. Кармышева Б.Х. Узбеки-локайцы Таджикистана. Сталинабад. 1954. С. 104. Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки. Ташкент. "Фан", 1964. С.71.
16. Дала ёзувлари, 2018 йил. Бойсун тумани, Тўда, Оққачиқай қишлоқлари.
17. Дала ёзувлари, 2018 йил. Олтинсой тумани, Бодихаво, Чинор, Тўхтамиш, Вахшивор, Қоратепа қишлоқлари.

18. Жабборов И. Ўзбеклар: Анъанавий хўжалиғи, турмуш тарзи ва этномаданияти.Т.:“Ўқитувчи”, 2008.- Б.54.
19. Жабборов И. Ўзбеклар: турмуш тарзи ва маданияти.Т.:“Ўқитувчи”, 2003.-Б.38.
20. Буриев О., Хўжамбердиев Т. Ўзбек халқи боқий қадриятлари. Қарши. “Насаф”, 2005. Б.49.
21. Дала ёзувлари, 2018 йил. Бойсун тумани, Шўроб, Чилонзор қишлоқлари.
22. Кармышева Б.Х. Типы скотоводства в южных районах Узбекистана и Таджикистана // Советская этнография. 1969. -№1.-С.68. Морозова О.И. Пастбище и их использование // Советский Таджикистан.- Сталинабад, 1950.-С.38.
23. Саримсоқов Б. Ўзбек маросим фольклори.Т.,1986.-Б.40-41.
24. Жўраев М. Ўзбек мавсумий маросим фольклори.Т., 2008.Б.45.
25. Шчекин.В.А. Чорвачилик. Махсус қисм (2 нашри)-Т.: “Ўқитувчи”, 1968.-Б.144.
26. Икромов А. Чорвачилик асослари.-Т.:“Ўқитувчи”, 1996.-б.145-146.
27. Дала ёзувлари, 2018 йил. Музработ тумани, Қорақамар, Қўнғирот, Музработота қишлоқлари. Шеробод тумани, Оқтош, Вандоб, Хўжайкон, Пошхўрд қишлоқлари, Қизирик тумани, Гилямбоб, Қунчиқиш, Истара қишлоқлари.
28. Дала ёзувлари, 2018 йил. Сурхондарё вилояти, Бойсун тумани, Даштиғоз қишлоғи.
29. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т.; А.Навий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.-Б.158.
30. Ҳосил, Усмон. Одатнома. К.1: Ўзбек халқ одатлари: тадрижи ва турлари.-Т.: “O'zbekiston” НМИЎ, 2016.-Б.230.
31. Дала ёзувлари, Бойсун тумани, Кофрун, Пулхоким, Гумматак қишлоқлари, Шеробод тумани, Хомкон, Вандоб, Хўжайкон, Олтинсой тумани, Бодихаво қишлоқлари.
32. Пешчерева Е.М. Гончарное производства Средней Азии.-М., “Наука”, 1959.С.100.
33. Аширов А. Ўзбек халқининг қадимий эътиқод ва маросимлари.-Т.; А.Навий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, 2007.-Б.150.
34. Буриев О. ва б. Қашқадарё воҳасида қўйчилик билан боғлиқ қадимий диний эътиқодий қарашлар// “Давр, замон, шахс” Республика илмий-амалий анжумани I қисм. “Сурхон-Нашр”, 2016.- Б.61.
35. Снесаров Г.П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. М., “Наука”, 1969.- С.315.
36. Ягодин Б.Н., Ходжайов Т.К. Некрополи древних Маздахкана.-Т., “Фан”, 1970.-С.115.
37. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта.М., “Наука”, 1962. -С.132.